

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүр эгелээ

№ 89 (16249) ♦ 2000 чылдың август 10, четверг ♦ Ат салган шагы 22.00 Садар өртөө 3 рубль

Тыва Республиканың Чазаанда

ЧАЗАКТАН КОРУМ-ЧУРУМ ЭГЕЛЭЭР

Тыва Республиканың Чазааның август 8-ки эгелээг хуралының хун айтыргылары чугаалажып кирериниң бетинде Президент — Чазак Баштыңы Ш.Д. Ооржак сөз алаш, хуралга олурар Чазак кежигүнериниң канчаар кеттирериниң, ким кая олурарын, залды корум-чуруму кыдыг болуруну айтыргыларынга доктааган. Моон мурунда эрткен бир Чазак хуралында Президент Чазак кежигүнери хуралга мээп-лаа костюм олуржурун сагындырган турган. Бо үгээде ол айтырманың Чазак кежигүнериниң чамдыг кууспезин. Оларга база катап сагындырманы берген.

Хуралга олуржуру-биле чамдык келген кожуннар, хоорайлар чыгырларын даргаларының олурар сандайлары залга тускайлап бээрн айткан. Чамдык хой-ниги организацияларының төлөөрлери хуралга Чазак кежигүнери-биле бир дөмей үрүчү олуржур турарына Ш.Д. Ооржак таарымнаа. Чүгле республиканың профэвилел-

дер чөвүделениң даргазына хуралга үрүчү олуржурун чөпшээрээниң даянаткан. Айтыргылар шиптирледип алыры-биле келгенер хуралдаар залга олурбас, кажан айтырманы чугаалажып бээр кепирин чогумчалыг деп санаан. Устүвүде айткан болгаш өске-даа четпестерин чайладыр хемчеглерин алырын Чазак Аппаратының удуртукчузу — ТР-ниң сайыды Э.Х. Ооржакка дааскан. Ханык ажал-шти чеднишканын шиптирлээр, эсуулг бижыг сагылачуруну тургузары моон эгелээрин Президент түнелинде чугаалаан.

БЮДЖЕТТИ ХЫНАМЧАЛЫГ КЫЛЫР

Тыва Республиканың Президентизм Ш.Д. Ооржак чоокта чаа Москвага болгаш Новосибирскиге ажал-албан кылып чорананың түнелдерин Чазак кежигүнеринге чугаалап берген. Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүделениң хуралына чурттуу амыдарына чамдарына 40 ажалг айтырманы чугаалашкан. Оон иштинде эң чугулазы Федерация Чөв-

улулаа кеорун айткан. Москвага болгаш Новосибирскиге ажал-албан кылып чоруп тургаш, чүчү кылганы, кавдыг айтырманы шиптирлээнин Ш.Д. Ооржак шүптүзүн допчузу-биле таныштырган.

РФ-тиң Чазак Даргазының орадакчы В.В. Христенкога болгаш бюджеттер аразында харылаалары чогумчулар талазы-биле үш талады комиссияны кежигүнериниң хуралына чурттуу 2001 чылдың бюджетиниң дугайында айтырманы чугаалашканын түнелдерин Чазак кежигүнеринге таныштырган. Чурттуу 2001 чылда бюджетин бо чылдың декабрь айга чедир кылып доозар сорулга салдып турарын даянаткан. Ыччангаш Тыва Республиканың 2001 чылда бюджетин төлөвилел кылып ажалдарын дүгелдедирин санадаан. Чазак кежигүнери 2001 чылдың бюджетин камгалаар ажалдарын бижырымчалыг чорударын Президент чугаалааш, бо херекти бичин-даа саадатпазын, эң

КАНЧААР АЖЫЛДААН БИС?

2000 чылдың январь-июль айларында Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң баш бурунгаар үндүрген түнелдериниң дугайында информацияны республиканың Экономика яамызының сайыды С.Н. Сапова хуралга кылган.

Бо чылдың эрткен чеди айларында республиканың ажал-агылары болгаш социал адыры турум ажалдаанын, инфляцияны темпини куду хөвээр артканын илеткелчи демдегелээ. Бүдүрүлгениң хөмүлдээниң өзүлдезин 15 бүдүрүлгө чедип алган. Оларга “Каз-Хем” хөмүлдү уургаан, “Тывазерго” акционер ниитилели, “Ойна” адын тывыжы артелин, “Тыва хевис” бүдүрүлгени болгаш өске-лер-даа хамааржыр. Ыччангаш бо эрткен чылдың бо үезинге деңээр-

ге, 22 бүдүрүлгө бүдүрүлгениң хөмүлдээни кудулаткан.

Республиканың көдээ ажал-агынын ишчилери эрткен чеди айда чамдык ажал-херектерин бүдүрген. Тарылга шөлдүгү 12,5 муң гектарын суургарган. Келир чылдың чыскы тарылгазына ажалгаар 16 муң га чайгы чериң алган. Хой, өшкүңү баш санын 4,9 хуу өстүргөн. Көдээ ажал-агы продукттарын бүдүрүрүн хуу дүзүлгө болгаш арат ажал-агылар көвүдеткен. Оон-биле чергелештир бола малдын, күштүн баш санын кызыртып турары четпес.

Чурттагы чоңуңу шалын бир кижиге онааштыр эрткен чылдың бо үезинде өскөн, пенсия улаткан болуп турар.

Чугаалашкан айтырманы түнпеп тура, Ш.Д. Ооржак четпес ажалдаан бүдүрүлгелериниң чылдагы ажалдарын тодардып, сайгарып көөрүн санаалаш, чылдың төңчүзүгө чедир оларын эки ажалдаарын чедип алыр дөшдү хемчеглерин алырын чугула деп санаан.

ТР-ниң Чазааның август 8-те болган хуралына үжө ажалг айтырманы чугаалашкан, чогуур доктаалдарын хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Тыва Республиканың Чазааның 2000 чылдың август 3-те № 739 доктаалы-биле бадыйлаан

РЕСПУБЛИКА ХУНУН БОЛГАШ “2000 ЧЫЛДЫҢ НААДЫМЫН” байырлаарының ПРОГРАММАЗЫ

Август 1-ден 30-ге чедир Тываның чурукчуларының, улусчу чогаадыкчы мастерлериниң ажалдарының делгелгезин Чурукчулар бажынынга ажалдаар.

Август 12-де (суббота-да) Республиканың кожуннар-биле болгаш Россияның девискээрлеринден келген делегацияларын хүлээп алыр, бүрткээрн болгаш гостиницаларга тургузары.

10.00 шақта. Астыг ижини эң эки дериниң конкурсуну. Аст спортунга Тыва Республика чемпионатының киржикчилериниң байырлап парды (Боом чоогунга).

13.00 шақта. Спорттуг-ушгун талазы-биле республика турнир Куду-тураник болгаш дымтангалыг национал парынга болур.

14.00 шақта. Ча адырыга республика турнир. Тываның 5 чылы стадионга эртер.

Август 13-те (воскресенье-де). 9.00 шақта. 5 язы-бүрү хөвээр Тыва Республиканың аты спортунун талазы-биле чемпионаты.

9.30—10.30 шактарда. Өг хоорайжыгашты ажалдарының байырлап езуламы. Ча адырыга маргалдаа 10 шакта уламчылаар.

10.00 шактан. Улусчу уран-шеверлериниң кылгыларын конкурс езулар хүлээп алыр (бажы этсеви, эр, херезең каас-талгалар, бичин өгүжүштер модельдери. Оларны анык мастерлер кылган турар жууралг. Болур чери Красноармейская кудумчуу 76, 2-ги каат, Аныктарың күрүне комитети).

11.30 шақта. Өглер тикен хоорайжыгашка боттыгыш уран чүлү концертти.

13.00 шақта. Тываның 5 чылы стадионга 1982 чылда төртүтүнген бол-

гаш оон анык оолдарың тыва хүрешке республика маргылдаазы.

15.00 шақта. Тываның 5 чылы стадионга СУМО хүреш талазы-биле көргүзүп маргылдаа.

17.00 шақта. Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүмшн театрына Республика хуңуңе болгаш 2000 чылдың Наадимыңга тураскааткан байырлыг хура.

а) аалчыларга байыр чедириникин;

б) улус ажал-агынын мураакчыларына, анык малчыларга, хой-ниги болгаш күрүне ажалдакчыларына байыр чедирери;

в) Тыва Республиканың уран чүлү мастерлериниң байырлап концерти.

Август 14-те (понедельник) 11.00 шақта. 42 километр 195 метрге марафонга магнаарына Тыва Республика маргылдаазы. Эрзини — Кызыл аразының оруунга эгелээш “Хүреш” стадионга доостур.

13.00 шақта. “Хүреш” стадионга Тыва Республиканың тулган чемпиону ат дөш хүреш болур.

19.00 шақта. “Эгил, эжим; эгил” деп шии көргүзү.

21.00 шақта. Арат шөлдүңе байырлап дискотека.

22.00 шақта. Арат шөлдүңе байырлап феерверги.

Август 13—14-те 10.00 шактан. Культур-массалыг хемчеглерини (концерттери) Кызылдың микрорайоннарыга көргүзөр. Хоорайның “Кудумчуларын, национал паркка ярмаркалар, салгылашкынарга национал кылгыларын, ус-шеверлерин ажалдарын садар.

Август 15-те (вторник) 18.00 шақта. Хөгжүмшн театрына делегацияның театрлар фестивалына Гран-при шаңналды алган “Ким сен, Субедей” деп шии көргүзөр.

ЧЕДИ АЙНЫҢ ТҮННЕЛДЕРИ

ТР-ниң Көдээ ажал-агы болгаш аш-чем намызын аш-чем продуктуларының рыногунун болгаш аш-чем болбазырадыр үлетпур талазы-биле Департаментизм 2000 чылдың эрткен 7 айының дүргүзүмдө болбазырадыкчы бүдүрүлгелерин кылып чоруткан ажалын түнөөн.

Бо чылдың эрткен 7 айының дүргүзүмдө республиканың улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелери эрткен чылдың деңгелинге бо-даарга, аш-чем продукцияны 24 млн. 185 муң рубль түнүгү ашкага азы өскээр чугаалаарга, 69 хууга бүдүргөн.

Кызыл хоорайның хлеб комбинаты 2 млн. 108 муң рубльге, Кызылдың сүт заводу эрткен чылдың деңгелинде продукцияны 20 катап өстүргөн. Ният-биле 1 млн. 986 муң рубльга чедирген. Бо хуунерде Кызылдың сүт заводу кожуннардан сүт сандып алыр сорулга-биле дүргүзүлгө ажалдарын чорудуп турар. Оон мурунуда ук завод чамдык ажал-агыларын сүтүтү да ашка-биле сандып ап турган. Бо чымын ол ажалды уламчылаар көрдүңүп турар. “Туранын хлеб заводу” акционер ниитилел эрткен чылдың деңгелинде 307 муң рубльди ажалдап алган. “Тараа” деп бүдүрүлгө 12

муң рубльди, “Революцияны чалбыжы” совхоз 2,8 муң рубльди балык продукциядан алган. Кызыл-Мажалыктың эт комбинаты мал согар сезон үезинде 500 муң рубльге деңгелээр 25 тонна этти белеткээр.

ТР-ниң Көдээ ажал-агы яамызында бактаап кирип турар аш-чем Департаментизм бүдүрүлгелерин турум ажалдарының база 2000 чылда хүлээп алган баш бурунгаар ап болур көргүзүлгөге хамаарыштыр дараазында хемчеглерин алган: ТР-ниң Чазааның даалганын езугаар контроль-ревизия комиссиясы Кызылдың эт комбинатының хуужудулга документтерин хынап көргөш, хоойлу хажы-жымынын баарын илереткен. Ук бүдүрүлгени хуужуканы хоойлуга дүшүпес болганда, ажаа хамаарышкан материалдарын республиканың прокуратуразына чоруткан. Ыччангаш да ук бүдүрүлгөге хамаарыштыр чаа хемчег-

лерин алган. Кызылдың эт комбинатының базазына бичин урургаларга эт холуксаалыг чем кылар пехти ажалдар, бо хуунерде ол пехте хамаарыштыр бизнес планын болгаш төлөвилел-сметалыг документацияны кылып турар.

Күрүнеин “Макаропром” бүдүрүлгезиниң макарон кылгылары кылдыр пехтерини электери котелдарын сандып алгаш тургузар. Ол бүдүрүлгөге хамаарыштыр “Тыва хамаарыштыр” институту тускай төлөвилел-сметалыг документацияны ажалдап кылган болгаш тендер езугаар одалга системазын эде кылдыр ажалдарын чоруткан.

ТР-ниң Чазааның 2000 чылдың март 28-те № 282 Кызылдың пиво болгаш арага кылдыр заводунун шинарлыг арага кылгыларын көвүдөдириниң дугайында хүлээп алган доктаалын херек кырында хуужуларын чугаалааш.

2000 чылдың бир чартык чымына көргүзүлгө кирип куду бүдүрүлгелерин ажалын хынап көргөш, оларга дуалажырын докталарын өөренип көргөн.

Игорь ДАМДАК.

Кызыл хоорайның Автодорожний № 9 болгаш Калинин № 10 чагыс мандаттыг сонгудула округтарының талазы-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийги чымынын депутаттарының катап сонгудаларын эрттирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОНГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2000 чылдың август 7

№ 02-3/204

Кызыл хоорай

ТР-ниң ТСК-ның 2000 чылдың июль 5-те доктаалын Тыва Республиканың ТР-ниң Дээди судунуң күш чок болдурун-биле Тыва Республиканың Топ сонгудула комиссиязы “Россия Федерациязының хамаатыларының сонгуу эргелерин болгаш референдумга киржи эргелериниң кол магадылалдарының дугайында” федералдыг хоойлуга болгаш “Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының сонгудаларының дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга дүштүр Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийги чымынын

2000 чылдың сентябрь 24-те эрттирер. Сонгудула ажалдарының хуусаазын үштүң бир кезинге кызырар.

2. “Россия Федерациязының хамаатыларының сонгуу эргелерин болгаш референдумга киржи эргелериниң кол магадылалдарының дугайында” федералдыг хоойлуга болгаш “Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының сонгудаларының дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга дүштүр Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийги чымынын депутаттарының катап сонгудаларын

депутаттарының катап сонгудаларын организация хандырыны Кызыл хоорайны девискээр сонгудула комиссиязынга дагыр.

3. Кызыл хоорайның Төлөөлечилер хуралы 2000 чылдың август 20-те чедир Кызыл хоорайның Автодорожний № 9 болгаш Калинин № 10 чагыс мандаттыг сонгудула округтарының талазы-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийги чымынын катап сонгудула депутаттарының үчүстүк сонгудула комиссиязын тургузар.

ТР-ниң Төп сонгудула комиссиязының даргазы Н. ОНДАР.

ТР-ниң Төп сонгудула комиссиязының харысалгалыг секретары Л. КАРА-САЛ.

Тыва Республиканың 2001 чылда республика бюджетин кирип эскериниң, чугаалажып көөрүнүң болгаш бадыйлаар чурумунуң дугайында

Тыва Республиканың Хоойлузу

Дээди Хурал 2000 чылда июль 12-де хүлээп алган

Бо Хоойлу Тыва Республиканың 2001 чылда республика бюджетин кирип эскериниң, чугаалажып көөрүнүң база бадыйлаар хуусааларын болгаш чурумун тодардып айтп турар.

1 чүүү. Тыва Республиканың 2001 чылда республика бюджетин төлөвилел бугу-ле санаашкынарын, үндөшнери, орулгаларының болгаш чарыгдаларының сайгарылгазы-биле кады Тыва Республиканың Чазаа “2001 чылда Россия Федерациязының Федералдыг бюджетиниң дугайында” Россия Федерациязының Хоойлузун бадыйлаанын соонда, 20 хонуктуң дүргүзүмдө орайтатпай, Тыва Республиканың Дээди Хуралына кирир.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы 2001 чылда республика бюджетини төлөвилел үш номчулга-биле чугаалажып көөр.

“Тыва Республиканың 2001 чылда республика бюджетиниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузун төлөвилел чугаалажып көөрүп турар үеде Дээди Хурал Тыва Республиканың Чазааны илеткелди, Бюджет, сан-хөө болгаш үндүрүлгө талазы-биле комитеттин, адырлар аайы-биле комитеттерин база комиссияны эдеринчи илеткелдерин даянат.

2 чүүү. Тыва Республиканың Чазаа “2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузун төлөвилел чугаалажып көөрүп турар үеде Дээди Хурал Тыва Республиканың Чазааны илеткелди, Бюджет, сан-хөө болгаш үндүрүлгө талазы-биле комитеттин, адырлар аайы-биле комитеттерин база комиссияны эдеринчи илеткелдерин даянат.

3 чүүү. Тыва Республиканың Чазаа “2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузун төлөвилел чугаалажып көөрүп турар үеде Дээди Хурал Тыва Республиканың Чазааны илеткелди, Бюджет, сан-хөө болгаш үндүрүлгө талазы-биле комитеттин, адырлар аайы-биле комитеттерин база комиссияны эдеринчи илеткелдерин даянат.

4 чүүү. Тыва Республиканың Чазаа “2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузун төлөвилел чугаалажып көөрүп турар үеде Дээди Хурал Тыва Республиканың Чазааны илеткелди, Бюджет, сан-хөө болгаш үндүрүлгө талазы-биле комитеттин, адырлар аайы-биле комитеттерин база комиссияны эдеринчи илеткелдерин даянат.

5 чүүү. Тыва Республиканың Чазаа “2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузун төлөвилел чугаалажып көөрүп турар үеде Дээди Хурал Тыва Республиканың Чазааны илеткелди, Бюджет, сан-хөө болгаш үндүрүлгө талазы-биле комитеттин, адырлар аайы-биле комитеттерин база комиссияны эдеринчи илеткелдерин даянат.

6 чүүү. Тыва Республиканың Чазаа “2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузун төлөвилел чугаалажып көөрүп турар үеде Дээди Хурал Тыва Республиканың Чазааны илеткелди, Бюджет, сан-хөө болгаш үндүрүлгө талазы-биле комитеттин, адырлар аайы-биле комитеттерин база комиссияны эдеринчи илеткелдерин даянат.

7 чүүү. Тыва Республиканың Чазаа “2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузун төлөвилел чугаалажып көөрүп турар үеде Дээди Хурал Тыва Республиканың Чазааны илеткелди, Бюджет, сан-хөө болгаш үндүрүлгө талазы-биле комитеттин, адырлар аайы-биле комитеттерин база комиссияны эдеринчи илеткелдерин даянат.

8 чүүү. Тыва Республиканың Чазаа “2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузун төлөвилел чугаалажып көөрүп турар үеде Дээди Хурал Тыва Республиканың Чазааны илеткелди, Бюджет, сан-хөө болгаш үндүрүлгө талазы-биле комитеттин, адырлар аайы-биле комитеттерин база комиссияны эдеринчи илеткелдерин даянат.

9 чүүү. Тыва Республиканың Чазаа “2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузун төлөвилел чугаалажып көөрүп турар үеде Дээди Хурал Тыва Республиканың Чазааны илеткелди, Бюджет, сан-хөө болгаш үндүрүлгө талазы-биле комитеттин, адырлар аайы-биле комитеттерин база комиссияны эдеринчи илеткелдерин даянат.

10 чүүү. Тыва Республиканың Чазаа “2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузун төлөвилел чугаалажып көөрүп турар үеде Дээди Хурал Тыва Республиканың Чазааны илеткелди, Бюджет, сан-хөө болгаш үндүрүлгө талазы-биле комитеттин, адырлар аайы-биле комитеттерин база комиссияны эдеринчи илеткелдерин даянат.

11 чүүү. Тыва Республиканың Чазаа “2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузун төлөвилел чугаалажып көөрүп турар үеде Дээди Хурал Тыва Республиканың Чазааны илеткелди, Бюджет, сан-хөө болгаш үндүрүлгө талазы-биле комитеттин, адырлар аайы-биле комитеттерин база комиссияны эдеринчи илеткелдерин даянат.

12 чүүү. Тыва Республиканың Чазаа “2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузун төлөвилел чугаалажып көөрүп турар үеде Дээди Хурал Тыва Республиканың Чазааны илеткелди, Бюджет, сан-хөө болгаш үндүрүлгө талазы-биле комитеттин, адырлар аайы-биле комитеттерин база комиссияны эдеринчи илеткелдерин даянат.

13 чүүү. Тыва Республиканың Чазаа “2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузун төлөвилел чугаалажып көөрүп турар үеде Дээди Хурал Тыва Республиканың Чазааны илеткелди, Бюджет, сан-хөө болгаш үндүрүлгө талазы-биле комитеттин, адырлар аайы-биле комитеттерин база комиссияны эдеринчи илеткелдерин даянат.

14 чүүү. Тыва Республиканың Чазаа “2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузун төлөвилел чугаалажып көөрүп турар үеде Дээди Хурал Тыва Республиканың Чазааны илеткелди, Бюджет, сан-хөө болгаш үндүрүлгө талазы-биле комитеттин, адырлар аайы-биле комитеттерин база комиссияны эдеринчи илеткелдерин даянат.

15 чүүү. Тыва Республиканың Чазаа “2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузун төлөвилел чугаалажып көөрүп турар үеде Дээди Хурал Тыва Республиканың Чазааны илеткелди, Бюджет, сан-хөө болгаш үндүрүлгө талазы-биле комитеттин, адырлар аайы-биле комитеттерин база комиссияны эдеринчи илеткелдерин даянат.

16 чүүү. Тыва Республиканың Чазаа “2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузун төлөвилел чугаалажып көөрүп турар үеде Дээди Хурал Тыва Республиканың Чазааны илеткелди, Бюджет, сан-хөө болгаш үндүрүлгө талазы-биле комитеттин, адырлар аайы-биле комитеттерин база комиссияны эдеринчи илеткелдерин даянат.

17 чүүү. Тыва Республиканың Чазаа “2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузун төлөвилел чугаалажып көөрүп турар үеде Дээди Хурал Тыва Республиканың Чазааны илеткелди, Бюджет, сан-хөө болгаш үндүрүлгө талазы-биле комитеттин, адырлар аайы-биле комитеттерин база комиссияны эдеринчи илеткелдерин даянат.

18 чүүү. Тыва Республиканың Чазаа “2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузун төлөвилел чугаалажып көөрүп турар үеде Дээди Хурал Тыва Республиканың Чазааны илеткелди, Бюджет, сан-хөө болгаш үндүрүлгө талазы-биле комитеттин, адырлар аайы-биле комитеттерин база комиссияны эдеринчи илеткелдерин даянат.

19 чүүү. Тыва Республиканың Чазаа “2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузун төлөвилел чугаалажып көөрүп турар үеде Дээди Хурал Тыва Республиканың Чазааны илеткелди, Бюджет, сан-хөө болгаш үндүрүлгө талазы-биле комитеттин, адырлар аайы-биле комитеттерин база комиссияны эдеринчи илеткелдерин даянат.

20 чүүү. Тыва Республиканың Чазаа “2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузун төлөвилел чугаалажып көөрүп турар үеде Дээди Хурал Тыва Республиканың Чазааны илеткелди, Бюджет, сан-хөө болгаш үндүрүлгө талазы-биле комитеттин, адырлар аайы-биле комитеттерин база комиссияны эдеринчи илеткелдерин даянат.

21 чүүү. Тыва Республиканың Чазаа “2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузун төлөвилел чугаалажып көөрүп турар үеде Дээди Хурал Тыва Республиканың Чазааны илеткелди, Бюджет, сан-хөө болгаш үндүрүлгө талазы-биле комитеттин, адырлар аайы-биле комитеттерин база комиссияны эдеринчи илеткелдерин даянат.

Тыва Республиканың Чазаанда

Экономиканың мурнады хөгжүдөр угланыш-кынарны Тыва Республиканың хөгжүдө бюджетинден үзүп берген хөреңгини ажылга турарынын дугайында № 746 доктаалды Тыва Республиканың Чазаа хүлээп алган.

1999 чылда Тыва Республиканың Чазаа республиканың хөгжүдө бюджетинден 7018 муң рубльди чээли курлавырын бээр талам-биле конкурстуг инвестиция комиссиязының 7 шийтирин бадылаан. Бо төлөвилдерини өзүгаар 3926 муң рубльтинни ашкандырышкынны кылган. Чээли курлавырларын саарылга хөреңгини долдурары-биле "Тыва алгы" ААН-ге, бюджет организацияларынның одакта системанын септээр шой кылгылар бүдүрү-биле "Болат" КХН-ге, ДАТС/АТС комплекске дериг-херекселдер саткыны амыр-биле "Тыва хармазаа информ" КБ-ге, "Садг-делегле төвүге" Кмыл хоорайда шыгылыг рынокка соодуга болгаш садг херекселдер саткыны амыр-биле берген. 1999 чылда чээли алган бүдүрүгелер 2000 муң рубльди дедир эгиткен.

2000 чылдың баштайгы чартында конкурс комиссиясы 4330 муң рубльден 12 төлөвилени (бизнес-планнарны) чугаалашкын көргөп. Комиссияның 10 бизнес-планы Тыва Республиканың Чазаа бадылаан. Бо чылдың эгезинден бээр республиканың хөгжүдө бюджетинден курлавырдыан 8 бүдүрүгеге чээлини, оон иштинде 4 бүдүрүгеге 1999 чылда хүлээп алган шийтири өзүгаар чээлини берген. 2000 чылдың июль 1-де байдал-биле алгыра, чээли алган 6 бүдүрүгеге чээлини дедир эгиткен хуусаанын эрттирген, оларын аразыдан 5 бүдүрүгеге — Кызылдың алгы заводуга, "Тыва мебель" ААН-ге, "Септегел" КБ-ге, Кызылдың эт комбинатында, Кызылдың пиво заводуга оларын сактоо байдалыны берге бооп турарын барымдаалаш, республиканын Улетпур болгаш кедээ ажил-агыйрнын амырларын ууртукчуларын дилээ.

2000 чылдың баштайгы чартында конкурс комиссиясы 4330 муң рубльден 12 төлөвилени (бизнес-планнарны) чугаалашкын көргөп. Комиссияның 10 бизнес-планы Тыва Республиканың Чазаа бадылаан. Бо чылдың эгезинден бээр республиканың хөгжүдө бюджетинден курлавырдыан 8 бүдүрүгеге чээлини, оон иштинде 4 бүдүрүгеге 1999 чылда хүлээп алган шийтири өзүгаар чээлини берген. 2000 чылдың июль 1-де байдал-биле алгыра, чээли алган 6 бүдүрүгеге чээлини дедир эгиткен хуусаанын эрттирген, оларын аразыдан 5 бүдүрүгеге — Кызылдың алгы заводуга, "Тыва мебель" ААН-ге, "Септегел" КБ-ге, Кызылдың эт комбинатында, Кызылдың пиво заводуга оларын сактоо байдалыны берге бооп турарын барымдаалаш, республиканын Улетпур болгаш кедээ ажил-агыйрнын амырларын ууртукчуларын дилээ.

Федералдыг адрес өзүгаар инвестиция программасына 2001 чылда бюджет чагыларын камгалаар талазы-биле Тыва Республиканың амырларын болгаш ведомстволарынның амырны организастаар дугайында № 747 доктаалды Тыва Республиканың Чазаа хүлээп алган.

Россия Федерациязының Чазаанын 1999 чылдың сентябрь 16-да № 1045 доктаалында көрдүнгөн объектилерин федералдыг бюджеттен 2001 чылда ашкандырышкын биле федералдыг адрес өзүгаар инвестиция программасына бюджет чагыларын организастаар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаа 2001 чылда федералдыг адрес өзүгаар инвестиция программасына бюджет чагыларынның даанызын бадылаан.

2001 чылда бюджет чагыларын камгалаар талазы-биле харысалгалыг кижилерин томуйлаан. Олар болза ТР-нин Чазаа баштынын бири оралакчылар В.М. Оюн, Чазаа баштынын оралакчылары В.Д. Хемер-оол, И.Н. Товариштай, В.П. Николаева, ТР-нин амырлар болгаш ведомстволар ууртукчулары Н.О. Давыд, П.А. Морозов, А.А. Начин, Д.С.Б. Яндак, Ч.Ч.Д. Ондар, В.О. Ооржак, С.С. Күжүгет, Д.К. Донгак.

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫ ӨГ-БҮЛЕ

Петр Трофимович Алпашевтин өг-бүлөз Тывага 1950 чылдар төнүчүдө Самагалдайга турмуш, көкүп келгенде, 4 амы-төлдүг анык өг-бүлө болган. Самагалдайга 30 ажыг чылдар дургузунда чурттап келген үезинде Петр чолаачыл, кожуунуңа девискээрине чөтпез, барбаан чери-даа чок деп болур. А калайы Степанида кожууну херекчилериниң ниятилинге садкылаан, хүндүлүг даштыкка үгөн. Ол-да үеде өг-бүлөгө анык анык чылдарда каттыкшаң база 4 уруг немешкен. Өг-бүлө көчүп амыр болгаш мал азырап, хаваң, дагаа өстүрүп, кылбас чүвези чок улус. Ам оларын 8 ажыг-төлдүг шупту өскүзүп, аны өг-бүлелерин чурттап чоруурлар. Өг-бүленин уруулары хакас орус, тыва дилдарга амыр чугаалаар, чамдыктар моол дүлдөй безин бирдирер. Өг-бүленин уугу огу Владимир немец калай-

Наадымга уткуштур

ТҮННЕНИН ҮНДҮРҮП, СОРУЛГАЛАРНЫ САЛГАН

Эрткен чылдың түннели-биле Мөңгүн-Тайга кожуунга малчынар Наадым бедиң деннегге организастап эрттирген. Байырлыг хуралга "Малчы" "Мөңгү-Бүрен" болгаш "Тоолайлыг" агыл-агыйрларын мурнакчы малчынар, мал ажил-агыйрнын специалистери, ууртукчулар, кожуун төвүнү күш-ажылчы коллективтеринин төлөөлери киришкен. "Чартык чылда бистия түннелдеринис" деп илеткели кожуунуң кедээ ажил-агыйргелериниң ачылыгы Ю.Д. Доскаар кылган. Илеткеге кысказын-биле докталамның рынок экономиканын белең эвес үе-чадазынын уруктарын көздөп ажил-агыйрларын — малчынар, арттар шымдыккай, тура-сорукту күш-ажылчы-биле ажил эрттиреш, республиканың чоуну кедээ ажил-агыйр продуктулары-биле хандырар дээр бедиң көдүрүшкүн-биле ажилдуу турар. Оон докталам чижээнегге ырак-узак, калды-ширини агаар-бойдуштуг Мөңгүн-Тайга кожуунуң малчынарны дорту-биле хамаарыштырып болур. Бистия кожуунуң ажил-агыйрнык кол адыры — мал ажылы.

Эрткен он чылдарың иштинде кожуунда мал бажы чузун айы-биле дыка кызырылган. Чоунуң хуузуна малын санавакка, коллективтиг ажил-агыйрлардан дорт, доора чаргы-далдардан, оор-суортан барык 20 ажыг муң мал хоораан, чылгы малдың когу үстүр четкен. Кам-хайыра чок төтчеклекчи чорук, каража-когарал тура-даа, Мөңгүн-Тайганың малчынарны малды бажын чузун айы-биле дедир тургузуп четелээр дээр кайы хире куженишкын үндүрүп ажилдап чоруурунга кым чоргаарлаамас боор. Оларын ажил-агыйрны чылдың дөрт ээлчээне кандыг бергелер таварышпас дээрлиг? Эрткен үе-чадада ышкаш

малчынарда белең деткич каа турар боор, ам малчын өг-бүлө бүрүзү боду хөдөлүр апарган. Акшашлы дээр чүве бар эвес, ажилдаанынга натура-биле чедер-чөтпөс аш-чөм курлавырын тургузуп алыр, хамык чылгы оорлар холунда барган, мал калдырып мунар аыт безин берге, деткич көргүзөр машина-техника бар эвес, малчын кижиге көжери безин дыка берге апарган. Ындыг-даа болза малчынар берге-дир дээр дүжүп бербээ, шыдамын-биле ажилдап чоруурлар. Бистия маадырлыг малчынарныстың деминг холдарының ачызында Мөңгүн-Тайганың өндүр байлаа — дөрт чузун малынын когу үзүлбөс, чоу бистер оод ачызында толуг-догаа, омак-сергек чурттап чоруур бис.

Онагай 2000 чылда бистия малчынарны шыдаар ша-биле ажилдаан. Июль 1-иниң сан-мөдээзи-биле алгыра кожуунуң үш коллективтиг ажил-агыйрларында 4525 баш сарлык (төрүүрү 1857), 4856 баш хой, өшкү (төрүүрү 18706 баш) бар, а чылгы мал чүглө 92 баш арткан. Эрткен чылдың байдалы бо үе-биле ден-ээрне, хойнуң баш саны бир хууга өзүлдөп болган, а "Мөңгү-Бүрен" совхозта ол сан сес хууга денешкен.

Бо чылдын кожуунуң ажил-агыйрлар чаш мал төлү камгалап алыр талазы-биле багай эвес көргүзүлдүрген болган. Төрүүр 100 баштан 83 хураганын, 54 аянын, 37 бызааны камгалап алган. Моон мурунда-даа чылдарда төрүүр сарыктан мал төлү алыр эвезжөөн, чүгө дээрне бүдүрүкчү мал эвээш апарган, оод ажаалда, хайгаралы баксыраан, сарыкчылар оор-суктан коргуп, бүдүрүкчү малды доктаамал катката тудар апарган. Ол ышкаш чылгы малда өзүлде чок, колдууда төвөр четкен. Чаш мал төлү камгалап алыр

талазы-биле "Мөңгү-Бүрен" совхоз (директору Тыва Республиканың алдырдыг ажилдакчымыс Өшкү-Саар Ооржак), "Тоолайлыг" колхоз (директору Александр Кара-оол) олар ажилдаан. Коллективтиг ажил-агыйрларын болгаш нияти кожуунуң көргүзүлгелери тус-тус малчынар болгаш бригадаларын көргүзүлгелерин каттыкшанын тургустувар. Бо чылдын кедээ ажил-агыйрны тускай эртемниглерин-биле малчынар, бригадирлер калды демнежип, малдын баш санын тургузуп бээр дээр шудуру ажилдаан. Бедиң көргүзүлгү бригадаларга "Мөңгү-Бүрен" совхозтун № 1 бригадасы (бригадир Белек-оол Саа) 100 башка онааштыр 96 хураганы камгалап ап, улуг баштың кадалгаланы 98 хууга күсеткен. Ол бригада республикада мурнакчы бригадаларын оодурунда кирген. "Малчын" коллективтиг ажил-агыйрны № 3 хойжу бригадасы (бригадир Нина Донгак) үстүнде бригада-биле дууда чок чоруп, 100 баштан 86 хураганын ап, улуг баштың камгалааны 95 хууга күсеткен. Өске-даа малчын бригадаларын көргүзүлгелери бо чылдын бажы эвес болган. Бригадирлер Светлана Иргит, Саадак Куулар, Владимир Саая оларын көргүзүлгелери база бедиң. Бода малдан чаш мал төлү алырны нияти көргүзүп куду-даа болза, "Мөңгү-Бүрен" совхозтун бода мал бригадасы (бригадир Александр Ширяев) өскелерден мурнап, 100 баш төрүүр сарыкка онааштыр 62 бызааны камгалап ап, улуг баштын кадалгаланы 98 хууга күсеткен.

Бисте мурнакчы малчынарны саны өзүп турар. Чүс баш төрүүр хойдан 17 малчын 100-тен 140 чедир, 20 малчын 80-ден 100 чедир чаш мал төлү камгалап алган. Оларын чижээнегге Болат Донгакты, Сереп Донгакты, Май-оол Хертекти, Валентин Кара-Салды, Василий Тейинни, Олег Чыдым-оолду, Адыгы Донгакты, Тайгана Дозур-оолду ("Малчын"), Базыр-оол Иргитти, Андрей Сенгини, Светлана Салчакты, Валентин Хертекти, Багай-оол Иргитти, Эрес-оол Иргитти, Каа-Хуер Хертекти ("Мөңгү-Бүрен"), Арна Лопсанни, Ульянов Кара-оолду, Сергей Хоумукуну ("Тоолайлыг"). Ол ышкаш сарлык калдырчылар Побед-оол Хүрөө-оолду, Маркс-оол Иргитти, Макар Донгакты, Кара-оол Хертекти, Май-оол Ковгаржак болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Кожуунда 34 арат ажил-агыйрлыг малчын арттар бар. Оларын көргүзүлгелери база бедиң болган. Чижээлээрне, арат-малчыннар Дымыз-оол Акша-оол, Тараа Салчак, Кара-оол Салчак, Сурумаа Адыг-оол, Хорбин Берзи, Маадыр-оол Намзын өскелерден үлөгелериг, кызып ажилдаш, бедиң көргүзүлгелерин чедип алган. Соолгу чылдарда чоунуң хуузуна малы чузун айы-биле өзүп турар, ол кончуг эки. Ниятизи-биле кожуунда арттарга хамааржыр 7272 баш бола, 24949 баш шээр мал, 394 чылгы бар. Бо чылдын хуузуна малындыан Бичи Хоумуку, Каа-оол Селеп, Байлак Хертек, Шойгу Иргит, Доржу Севил, Май-оол Хертек, Борис Демир-оол, Эзир-оол Иргит хой чаш мал төлүн камгалап ап, кожуунда ат-сураа алган турар.

Үе берге-даа болза кожуунуң малын баш санын өстүрер, оон продуктулуг чоруун бедидирерин херезнегге кедээ ажил-агыйрны тускай эртемниг специалистери эвээш эвес үлүг-хуузын кирип чоруур. Мурнакчы, ажилыңа эз-харысалгазы бедиң мал эмчилери, зоотехниктер бисте хой. Оларын чамдызынга Дистак Дайчыны, Наталы Донгакты, Аймыжи

ЭМЧИ МАЛЧЫН

Чоокта чаа чер-чуртум Эрзин чораш, душ бооп бир солун малчын кижиге таварыштым. Малчын артында дээди эртемниг эмчи кижиге болган. Бодун Эрзинге кээп, амырлар-чурттап берген үезинден бээр тамыр, көргөн мен. Дист эмчи кижиге.

— Кимини хон кадорни чоруурлар ол, эмчи? Ынды-ла хой эвезин бодосор, колхоз-совхоз хоо эвез-ле хөвөрлиг — деп чоуга эрдим.

— Бодумуу ийин.

— Эмчи амырларын амырларын турарлар ол бе?

— Ажилым хевээр. Ынчалзажок коллективни хүндүлүг даштынагаже үдепкенинден бээр элээр үе эртти, ову ажилга "араттай" бердим. Эмчилер кайда-даа чедипшкен болганда, веделяда 7 кохукту чартыны маана, өскезин чоунуң дилээ-биле эрзи ажилымга эрттирер чор мен.

ЧАЙПААВЫС КАГДЫНАРЫ ОЛ БЕ?

Шара-Нуур — "Кызыгар" совхозтун шадган бээр чыллаа. Бо черге хой кыгыр агретат, бажыннар болгаш кудуктар турган. Манай малчынарны уругдар ажил-агыйрны чылгай чаппа, машина-техника-даа үзүлбөс турду.

Чамдык улустар Шара-Нуур хөлге эштип, эмнеин турган. Харын-даа аана эмневар профлакторий ажилдар дугайында чугаа үнүп турду. Ол үеде Шара-Нуур девискээрине (1986—1987) чорууру дыка берге, шыгыг турган. Бистия кызыгар шериглер кижиге бүрүзү хынап, паспорт чок улусту эрттирбей турган. Дунеки үелерде доктаамал доктууларын шериг кезээ тургузуп турду. Ынчан Шара-Нуур хамаачык, Тес-Хем кожуунга чагдары берге турган.

Ам шуут кызыгарны таварышкан черинден-не эртип турар апарган. Биезиге хөгжүп турган Шара-Нуур эвезжөөн, бажы-балгат, каяа-хорая, кудуктар шупту үптеттинген. Удур-дедир оорлажып, амык-кончая сүрүп тургаш, кожа-хөлбээ чурттап чоруур моол чоң-биле бактажып алдымыс. Шадгагы ышкаш эп-найырал кайда барган.

"Кызыгар" совхозтун чылгы малы, теке, инек, колдууда-ла төнгөн деп болуру, Соия Хайнын Эрэнчинович — ада-незинин чурту Шара-Нуур, Нарын-Хем, Доора-Даг ыңчаар чурттап чораян. Ада-өгбөлөрүн чурту Шара-Нуур чоогунга кыштагал турган, "Кызыгар" совхозуна бригадирлер, хой чылдар дургузулда малчынар келген. Ам шадга-ла пенсияда, бодунуң каш малы-биле төрөөн Шара-Нуурну кагбас дээр кыш чок шыдажып турган. Каш инектерин доозанын алсыкан соонда, Тес-Хемге көжөр ужурга таварышкан. Ам Шара-Нуурда чагыс-даа аял, кодан мал чок, ээн калган. Ынчан-гаш ээн калган чайгал Шара-Нуурну келер жеже көрүп, бодаа эки боор.

Шанда тывалар каа чурттап турганын, кызыгар каа турганын деп айтырдыгы ханы үелеп бодап, эртен ада-өгбөлөрүнүн чуртуг сактып, үелээр болза артык эвес. Ол дугайында бияр дигри, ол черге чурттап чораян (ам Моол кызыгарында барган) кырганар бар. Мээң кат-мен 1917 чылда төрүттүнген, бүгү назынында мал ажилыңа чораян, күш-ажылдың чоочуу Хемчик Кеңлекчи Бызаакый 9 хар-кызыгарын чурттап турган. Хүрөө-оол Ивановичи чоң улугуу улуг деп, бичини бичи деп хүндүлөп, чугалажып билер киджи деп үелээрлер. Ынчангаш Элегес-Аксы суму-нун чурттакчы чоунуң соңулданы кылганыга чоргаарланып, бергелерге ундарылап, чагыркычы-зы-биле деге бурунгаар басып чоруурлар.

Маспий-оол ОНДАР. Мөңгүн-Тайга кожуун.

Ол 1932 чылда баштайгы тыва-орус тойул бижини (словарын) тургускан. Ол О.Шавы-биле "Тыва домак" деп номчулга номун 1936 чылда үндүрген. 1942 чылда "Улуг улус көөр жүжүк", "Бистия улуг бурунгуларын" деп номдары чырыкче үнгүлөө. Тыва курпаралга чери 1944 чылда тыва дил дугайында Салчак Лопсан-ын А.Пальмбаш биле калды кылганы эртем угланышкынын "Тыва домак" деп ному чырыкче үндүрген. Бо эртемден тыва дилдин бажык дүрүмдериниң шын бижилгезинин талазы-биле эртем ажилдарына база идеялелер киришкен.

Салчак Сотпаевич Лопсан СССР-ннч Эртемвер академиязынын Н.Я. Марр аттыг деп институтуна база Москвадан Чоон чук институтуна "Тыва бижиктин чаартылганын айтырдыгы болгаш орус алфавитине шилчириниң бетелетки", "Ча тыва алфавиттиг болгаш тыва орфографиянын дүрүмдериниң эвезлели" деп эртем илеткелдерин 1941 чылдың май 12-де Ленинградка, май 19-та Москвага кылган.

Тыва дил эртемниң таван салырынга кирген үлүг-хуузу, ном парлаганын хөгжүлдөсөңгө үндүргөн шудуру ажил-херээ дээр. Салчак Сотпаевич Лопсан 1940 чылда ТАР-нын дээди шаңналы — Республика орден-биле шаңнаан. Салчак Лопсан — баштайгы эртемдени, бедиң дуржулгалыг журналист. Тывага культура революциязын эң-не идеялелер киришкени.

Ол чогадыкчы ажил-агыйрны сөөлгү чылдарын (1955—1965) "Шын" содунга ажилдап эрттирген. "Шын" содунуң эң-не бидилиг, бедиң мергезилдик оочуручуларын биеззи. СССР-нн журналистер эвезлелерге кижигуу. Салчак Сотпаевич Лопсан 1965 чылдың ноябрь 23-те ауг арааш, мөчөөн. Оон уугулары Кызылда чурттап, ажилдап чоруурлар. Ондар ОХЕМЧИК.

Дууда ОНДАР. Бой-Хоак суур.

Седип МОНГАЛ.

Тамара СОТПАК. Элегес-Аксы суур.